

**ОДІСЕЯ БОРИСА ТЕНА (09.12.1897 –
12.03.1983)**

У статті проаналізовано життєвий та творчий шлях Миколи Васильовича Хомичевського (1897 – 1983 рр.), який навчався на гуманітарному факультеті першого вищого навчального закладу на Житомирщині – нинішнього Житомирського державного університету імені Івана Франка, який було відкрито 16 жовтня 1919 року під назвою Волинський інститут народної освіти.

Ключові слова: М.В. Хомичевський, Борис Тен, біографія, поет, композитор.

Микола Васильович Хомичевський більше відомий під псевдонімом Борис Тен (Борисфен – антична назва Дніпра). Він понад 50 років жив і творив у Житомирі. Був усебічно обдарованою, освіченою людиною, справжнім енциклопедистом: поет, музикант-диригент, композитор, мистецтвознавець, мовознавець, педагог, церковний і громадський діяч.

Але найбільше прославився Борис Тен як визначний перекладач, знавець стародавніх і сучасних мов. Він перекладав із старогрецької, латинської, англійської, іспанської, італійської, німецької, французької, польської, словацької, чеської, російської. Головна ж його заслуга перед українською культурою, основна справа всього життя – переклад на українську мову зі старогрецької "Одісеї" та "Іліади" Гомера. Прекрасне знання давньогрецької, віртуозне володіння українською мовою зробили ці переклади неперевершеними. Вони сьогодні вважаються кращими слов'янськими перекладами Гомера. Видані ці твори відповідно в 1963 і 1978 роках. За ці переклади Борис Тен – цей український рапсод, Гомер двадцятого віку – став лауреатом республіканської премії імені Максима Рильського.

Високу оцінку Борису Тену – патріарху українського перекладу – дав визначний український письменник Олесь Гончар: "Я дуже високо шаную його. Він мені подарував свої переклади, яким ціни немає. Я зберігаю про нього найкращу пам'ять. Це людина надзвичайно інтелегентна, високий інтелектуал у нашій культурі. Він завжди випромінював енергетику культури і духовності. Борис Тен – непоправна втрата для нашої літератури".

Народився Микола Васильович Хомичевський 9 грудня 1897 року в старовинному українському селі Дермані Здолбунівського району на Волині. Перші письмові згадки про Дермань 500-річної давності. Село було одним з осередків української культури. Тут був монастир, на початку XVII ст. заснована друкарня, пізніше діяла вчительська семінарія. У церкві Дерманського монастиря покійся прах Мелетія Смотрицького (1577 – 27.12.1633 рр.) – українського педагога, перекладача, письменника-полеміста, церковно-політичного діяча, якого Пантелеймон Куліш назвав "одною з найпомітніших постатей нашої історії". У Дермані народився один із найкращих українських прозаїків XX ст. Улас Самчук.

М.В. Хомичевський – інтелегент у третьому поколінні. Його бабуся Ольга Іваницька була вчителькою Дерманської сільської народної школи. У цій же школі, теж учителькою, працювала й мати – Віра Дормидонівна (померла в 1929 році). На ниві народної освіти працював і батько Василь Іванович – інспектор Ковельського вищого початкового училища. З початком першої світової війни училище евакуювалося до Житомира. Разом із ним сюди переїхала й сім'я Хомичевських.

У 1917 році Микола Васильович працює в Житомирському статистичному бюро сільськогосподарського перепису. Це була його перша служба. Пізніше вчився на гуманітарному факультеті першого вищого навчального закладу на Житомирщині – нинішнього Житомирського державного університету імені Івана Франка, який було відкрито 16 жовтня 1919 року під назвою Волинський інститут народної освіти. Після його закінчення в 1922 році (перший випуск) два семестри працював учителем.

Одночасно з навчанням в інституті й педагогічною діяльністю Борис Тен захоплюється музикою й театром. Він як лектор, пропагандист пісні та музики бере участь у роботі першого Волинського радянського хору (1919-1923 рр.), яким керував Михайло Петрович Гайдай – батько Зої Гайдай – народної артистки СРСР з 1944 року. До речі, піаністом і акомпаніатором Волинського хору виступав В.С. Косенко, який у Житомирі створив цикл пісень, зріс як

композитор. Слід зазначити, що музичну освіту Борис Тен здобув у Московському музично-педагогічному інституті. Але це було значно пізніше, перед початком Великої Вітчизняної війни.

На початок 20-х років припадають перші літературні спроби Бориса Тена. Його перший вірш "Ілюзій мережива тонкі..." датований 20 жовтня 1921 року. У 1923 році з'явилася перша публікація в журналі "Червоний шлях" (№ 6-7) вірша Бориса Тена "Роззуюсь на яру траву".

Багатогранна діяльність Бориса Тена ще не досліджена й не поцінована сповна. В умовах незалежної Української держави його ім'я ще буде возвеличуватися. Він цього заслужив своєю подвижницькою працею, своєю життєвою одисеєю. Складалося так, що він увесь час переборював недовір'я до себе владних структур. Воно було викликане тим, що в 20-х роках Борис Тен був ієреєм Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Про це нічого не згадується в біографічних матеріалах славетного поета-перекладача, ніби релігійна сфера взагалі не цікавила М.В. Хомичевського.

УАПЦ була проголошена законом Директорії 1 січня 1919 року. Слово "автокефалія" – грецького походження, складається з двох слів: "сам" і "голова". Автокефальна – значить адміністративно незалежна, самоуправна, самобутня церква. Але фактично ця церква створилася в час, коли в Києві була Радянська влада, – 5 травня 1920 року. Тоді керівний орган церковних справ в Україні – Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР) проголосила автокефалію, незалежність Української православної церкви від Московського патріархату, а також від київського єпископа Руської православної церкви. До речі, на відміну від антирадянського курсу тихонівської ієрархії Руської православної церкви, УАПЦ лояльно ставилася до Радянської влади, схваливши, зокрема, декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

Руська православна церква, Московський патріархат вороже зустріли ці дії. Вони вважали УАПЦ за ересь і "большевизм у церкві". На деяких діячів УАПЦ були накладені відповідні канонічні заборони, а одному з лідерів УАПЦ – протоієрею Нестору Шараївському – було заборонено богослужіння в Софійському соборі.

У зв'язку з відсутністю власного українського єпископату УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року провела в Києві перший Всеукраїнський православний церковний собор. Його головою було обрано відомого українського державного діяча, колишнього прем'єр-міністра Директорії Володимира Чехівського. На соборі були присутні композитори Кирило Стеценко, Пилип Козицький, Михайло Вериківський, хорові диригенти й композитори Яків Яциневич, Порфи́рій Демуцький, хоровий диригент і фольклорист Михайло Гайдай, який у той час керував у Житомирі першим Волинським радянським хором. Собор висвятив перших ієрархів УАПЦ – на митрополита Київського і всієї України Василя Липківського, а на архієпископа – Н. Шараївського. Вони, у свою чергу, звели в сан єпископів І. Теодоровича, О. Ярещенка, С. Орлика та інших. На кінець листопада 1921 року на єпископів були висвячені й багато інших автокефальних ієреїв.

Відродження Української церкви, заснованої на національних засадах, із власним єпископатом і українською богослужбовою мовою, викликало надзвичайний ентузіазм серед православних українців. Протягом перших трьох років існування УАПЦ мала вже понад 30 єпископів, 1100 парафій. 1927 року в республіці діяло вже 1217 парафій УАПЦ.

УАПЦ була тісно пов'язана з народом. Вона повернула українську мову в церковне життя, давала віруючим можливість відновлювати та розвивати українські релігійні традиції, звичаї, церковний спів. За змістом ця церква була не тільки українською, але й модерністською.

Ідеологія УАПЦ передбачала значну демократизацію обрядів, що призвело до появи нових служб. В. Чехівський, наприклад, склав дві проповідницькі відправи: "Служба визволення" і "Слово Хресне". Музику до останньої склав М. Гайдай. Значні відміни в богослужінні дозволили вводити до церковної відправи релігійні канти та колядки. Обробки деяких кантів зробили М. Гайдай та М. Хомичевський.

Архівні документи свідчать, що відродженням українського православ'я в Житомирі в 1922-1923 роках займався і М.В. Хомичевський. Він був одним з ініціаторів створення Української православної парафії в Житомирі, її уповноваженим, головою релігійної общини УАПЦ, головою парафіяльної ради церкви Різдва Пресвятої Богородиці. Членами цієї общини були відомі в Житомирі люди: шевченкознавець Є.О. Ненадкевич, музикознавець та фольклорист М.П. Гайдай, його юна дочка Зоя Гайдай, яка пізніше стала відомою українською оперною співачкою, Є.М. Кудрицький [1].

У 1922 році Степан Орлик – єпископ Волинський і Житомирський УАПЦ висвятив М.В. Хомичевського в сан священника. Слід зауважити, що М.В. Хомичевський мав і належну релігійну освіту. Він навчався в Житомирській православній духовній семінарії. Це також раніше замовчувалося.

До речі, розгортання руху за українізацію православної церкви на Волині почалося значно раніше. Помітною віхою в цьому стали Волинські єпархіальні з'їзди духовенства й мирян, які відбулися в Житомирі 14-19 квітня та 23-30 червня 1917 року. На них обговорювалися питання українізації православ'я, церковного життя, вільного розвитку та самоусвідомлення українського народу, здійснення реформ школи та церкви, визначалася тактика духовенства й української інтелігенції в досягненні поставлених цілей. 3 січня 1918 року в Житомирі було засновано українське церковне братство Святого Спаса. Серед головних його завдань – оборона православної віри як національної, споконвічної віри українського народу; збереження стародавніх українських церковних звичаїв; запровадження церковних відправ українською мовою.

У Волинській духовній семінарії була організована Українська громада. Можна припустити, що, мешкаючи в той час у Житомирі, М.В. Хомичевський був свідком і учасником цих подій.

З 1924 року М.В. Хомичевський проживає в Києві. Тут починається, по суті, його літературна й продовжується релігійна діяльність. Він знайомиться з поетом і літературознавцем, перекладачем римських поетів Миколою Зеровим, академіком Олександром Білецьким, Максимом Рильським. З'являються його перші переклади. Він друкує свої твори як у світських, так і в церковних виданнях, зокрема в органі УАПЦ журналі "Церква і життя", який виходив упродовж квітня 1927 – серпня 1928 року завдяки зусиллям Всеукраїнської православної церковної ради.

М.В. Хомичевський належав до творчої організації "Ланка" (згодом "Марс" – Майстерня Революційного Слова), куди входили Григорій Косинка, Валер'ян Підмогильний, Тодось Осьмачка, Борис Антоненко-Давидович, Євген Плужник. В "Історії української літературної мови", виданої в 1936 році у Варшаві, видатний український державний, культурний і релігійний діяч Іван Огієнко називає М.В. Хомичевського з-поміж видатних діячів на ниві слова в 20-х роках.

Як священник УАПЦ М.В. Хомичевський служить у різних київських церквах, у тому числі в Софійському соборі. Ось що писала 21 грудня 1928 року київська газета "Пролетарська правда": "Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) мобілізує мистецтво і техніку. Ось, наприклад, протоієрей Петропавлівської громади (Петропавлівська церква, яка знаходилася на тихій околиці Києва, не збереглася – М.К.) Хомичевський Микола – людина культурна, знає французьку, німецьку, англійську, польську і, здається, грецьку та латинську мови. Та ще має мистецьку вдачу. Він – поет. Вірші його друкують не тільки в церковних журналах, а й у зовсім не церковному "Червоному шляху" за підписом Бористен. Оцей протоієрей із мистецькою вдачею є особливий прихильник пошавлення церковної служби. І він пошавлює її, надаючи їй театральних форм. Наприклад, на "Введення" він, переодягши 18 куренівських дівчат та 2 хлопців, урочисто ввів їх до храму, інсценуючи тим легендарне "введення до храму Богородиці". Сміялися куренівчани, коли дізналися, що Хомичевський перевдягав і хлопців. Готується жваво Хомичевський і до Різдва. Він гадає інсценізувати в церкві народження Христа – з "богородицею", з зіркою на небі, з заморськими волхвами." [2]

Тут наведено лише уривок. У цілому тон газети негативний. Вона засуджує такі речі, закликає до боротьби з ними.

Та недовго довелося Україні мати автокефальну церкву. Коли незалежна Українська православна церква виявила себе справді національною церквою українського народу, влада почала з нею запеклу боротьбу аж до остаточного знищення. На сфабрикованому процесі "Спілки визволення України" у причетності до нібито антирадянської діяльності фактично неіснуючої, вигаданої організації було звинувачено всю УАПЦ, що вона є частиною, відділом СВУ.

За цих умов під примусом каральних та інших органів, зокрема ДПУ, 28-29 січня 1930 року в Києві відбувся надзвичайний "собор" УАПЦ. Він постановив ліквідувати УАПЦ та всі її керівні органи. Митрополит Василь Липківський, інші 32 єпископи, понад 1500 священників, тисячі віруючих УАПЦ були репресовані. На Різдво 1930 року було влаштоване масове спалення ікон, книжок, зокрема стародруків, предметів релігійного культу. Почалося систематичне руйнування храмів.

Репресії проти української інтелігенції, які почалися 1929 року, зачепили й М.В. Хомичевського. Архівні документи свідчать, що 7 серпня 1929 року він був заарештований Київським відділенням ДПУ УССР і за постановою судової трійки ДПУ УССР 4 лютого 1930 року засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. На час арешту проживав у Києві, на вулиці Притисько-Микільській, 4, кв. 1. [3] Проте невдовзі вирок було замінено адміністративним засланням на Далекий Схід. Ось свідчення митрополита В. Липківського: "З одного Києва пішли на заслання найкращі священники: Красицький, Карпов, Ходзицький, Хомичевський..." [4].

М.В. Хомичевський довгих сім років поневірявся в далеких від України краях. З Далекого Сходу почався довгий і болісний шлях повернення його в Україну. Звільнений восени 1936 року.

Переборювати всі життєві труднощі допомагала М.В. Хомичевському сім'я. У сім'ї панували культура, благородство, доброта, порядність, шанування, турбота, чуйне ставлення, увага, теплота, щирість, чесність, вірність. Його дружина – Апполінарія (Нара) Леонтіївна Ковальчук, камерна й оперна співачка, вокальний педагог, закінчила Київську консерваторію (тоді – музично-драматичний інститут імені М.В. Лисенка), обрала долю декабристки. Вона покинула все: Київ, сцену, перший шлюб – і поїхала на Далекий Схід до Миколи Васильовича. Там вони почали подружнє життя. Він мав сімейне щастя. А 2 квітня 1933 року в них народився єдиний син Василько, по-домашньому – Льока, не Василь, а Василько, як називалися давньоруські князі.

У поезії "Монологи дружини" Б. Тен писав:

Через поля, ліси, річки і гори
Принесла я тобі палкий привіт,
А з ним єдиний світ кохання цвіт –
На край землі, до океану-моря.

І ще:

В далеку і невідому країну,
Де з морем сходиться сира земля, –
Прийшла до тебе крізь тернистий шлях
І навіть кинула свою родину.

Повернувшись з Далекого Сходу до Києва, Борис Тен працює протягом декількох місяців завідувачем літературної частини Київського пересувного театру. Потім знову, аж до війни, йому забороняється жити в Україні. Знову Росія: Калінін, Поволжя, Москва.

Борис Тен – учасник Великої Вітчизняної війни. З її початком перебував на фронті. Як кореспондент армійської газети був прикомандирований до батальйону зв'язку. Згодом батальйон опинився в оточенні, і Борис Тен потрапив за колючі дроти, у фашистську неволю, у табір під Новгород-Сіверським. Про поведінку в полоні, характер Бориса Тена свідчить те, що німці так і не дізналися, що ця людина вільно володіє німецькою мовою. Тут він не шукав для себе полегкості.

Німці дозволили військовополоненим організувати в Новгород-Сіверському самодіяльний театр. Його очолили Борис Тен та Йосип Смолянський. Деякі вистави театру сприймалися населенням як антифашистські демонстрації, прямий заклик до боротьби. Йосип Смолянський очолив групу підпільників, яка налагоджувала контакт з партизанами. Однак ці зв'язки було розкрито. Йосип Смолянський, Борис Тен і ще двоє акторів театру були засудженні до розстрілу. Але Й. Смолянський усю вину свідомо взяв на себе і був страчений, інших вивезли до Німеччини.

Війна, зокрема перебування Бориса Тена у фашистському полоні, додали відчуження й недовіри до нього. Навіть право жити після війни в Житомирі він одержав не одразу. До Житомира Борис Тен повернувся тільки в кінці 1945 року. Тут на нього чекали дружина і син, які повернулися сюди після далекосхідних та північних мандрів.

Але куди б не закидала доля Бориса Тена, скрізь він продовжував творчо працювати, показував свій незламний характер. 1949 року настає переломний момент у його творчості та перекладацькому подвижництві. Він перекладає з давньогрецької мови "Прометея закутого" Есхіла. Його перу належать також переклади "Хмари", "Лісістрата", "Жаби" Аристофана, "Поетика" Аристотеля, "Антигона", "Цар Едіп" Софокла, "Медея" Еврипіда; з німецької "Розбійники" і "Вільгельм Телль" Шіллера; з англійської – "Ричард III", "Антоній і Клеопатра" Шекспіра; з французької – "Торквемада" Гюго, поезії А.-М. Шеньє та пісні Французької революції; з польської – "Лілія Венета" й "Балладина" Ю. Словацького, "Кримські сонети" та інші поезії Адама Міцкевича; з російської – "Домик в Коломне" Пушкіна, "Живий труп" Л. Толстого та інші. Ще за життя Бориса Тена 1982 року був виданий збірник перекладів античних творів "Давньогрецька трагедія". А раніше, 1970 року, коли авторові звернуло вже на восьмий десяток, вийшов із друку єдиний збірник сонетів "Зоряні сади".

Вагоме місце в житті Бориса Тена займала музика. Більше двадцяти років він очолював музичне об'єднання житомирських композиторів, був одним із організаторів Поліського народного хору "Льонок", нині відомого ансамблю пісні й танцю. З його учнів по музичній лінії особливо відзначились Олександр Білаш і Вадим Гнедаш – перший композитор, другий – керівник симфонічного оркестру.

Різномісною була педагогічна діяльність Бориса Тена. Він викладав латинську мову в Житомирському інституті іноземних мов та педінституті. Працював у музичному училищі й

училищі культури (в училищі культури працював і його син Василько). Крім того, завідував літературною частиною облмуздрамтеатру, був ученим секретарем науково-методичної ради з питань літератури і мистецтва обласної організації товариства "Знання", багато працював з творчою молоддю, ростив, учив, плекав, наснажував, допомагав.

Автор цих рядків був особисто знайомий з Борисом Теном, неодноразово з ним зустрічався. Знайомство це започаткували мої батьки – жителі села Гадзинки Житомирського району. 1955 року відбулася їхня перша зустріч у Житомирі з Борисом Теном та його родиною.

Микола Васильович, Нара Леонтіївна, Василько гостювали й у нас у Гадзинці. Моя мати пам'ятала Миколу Васильовича ще з 1924 року, коли він, будучи священником УАПЦ, приїжджав проводити службу в Гадзинській церкві. Тоді село розкололося на два табори: прихильників і противників УАПЦ.

Що мені запам'яталося? Вражали незвичайність, неординарність не тільки Миколи Васильовича, а й Нари Леонтіївни, Василька. В сім'ї панував культ жінки і книги. Він умів знайти підхід, спілкуватися з людиною будь-якого віку, статі, рівня освіти.

Любив складати різні каламбури. Наприклад: на торта мені торт. Любив жартити: міг, видаючи себе за вовка, поміняти голос до невпізнання. Коли мої батьки припрошували його і Нару Леонтіївну в Гадзинці частуватися, то він відповів, що на перший день гості золоті, на другий – срібні, а на третій – непотрібні. Дуже цікаво святкували день народження Нари Леонтіївни. На ньому панували не тільки застілля, а й атмосфера духовності. Були різні ігри. Гра у фанга, наприклад. І коли в одній з ігор Нара Леонтіївна програла, то їй присудили заспівати, що вона й зробила. Акомпанував їй на піаніно Микола Васильович.

І ще одне. Борис Тен не робив передплату на газети й журнали. Він любив їх купувати, причому протягом десятків років в одного й того ж кіоскера. Останній ще продавав періодику відомому письменнику-драматургу житомирянину Івану Кочерзі, який до 1930 року жив у Житомирі. Кіоск був на вул. Бердичівській, біля приміщення міської ради.

До реабілітації Борис Тен не дожив. Рішенням прокуратури м. Києва вона прийшла 10 січня 1990 року, по суті, разом із реабілітацією УАПЦ, яка стала відроджуватися в Україні, починаючи з 1989 року. Помер же він 12 березня 1983 року, на вісімдесят шостому році життя.

Одісея Бориса Тена продовжилась і після його смерті. Він мав єдине прохання, щоб його прах поклали на вічний спочинок поруч із матір'ю, дружиною і сином. Але останнє бажання великого перекладача не було виконане. Його поховали на Корбутівському кладовищі, у місці, яке дісталось в порядку, так би мовити, живої черги. Тільки значно пізніше, 23 березня 1990 року, його волю виконали, перепоховавши на Смолянському кладовищі, як він і заповідав.

6 травня 1989 року в Житомирі вулицю ХХІІ з'їзду КПРС було перейменовано на вулицю Бориса Тена. Його ім'ям названо Житомирське обласне літературне об'єднання, а також вулиці в Рівному та Здолбунові. На будинку, у якому він мешкав, встановлено меморіальну дошку. Таку ж дошку встановлено у селі Дермань на будинку, де народився письменник. Іменем Бориса Тена названо в Рівному обласну літературно-мистецьку премію, яку присуджують із 1987 року, персональну стипендію в Рівненському інституті культури.

До 100-річчя від дня народження Бориса Тена на Смолянському кладовищі споруджено меморіальний комплекс і встановлено пам'ятник на його могилі роботи скульптора Антона Матвієнка, ним же розроблена й пам'ятна медаль із барельєфом ювіляра. Пам'ятник видатному житомирянину відкрито й на подвір'ї житомирської середньої школи № 24, де вчився його син Василько.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Житомирської області. – Ф. 1657, оп. 242.
2. Зленко Григорій. Над безоднею земних страждань // В кн.: Кожному мила своя сторона. Частина друга. – К., 1998. – С. 27.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 66645.
4. Бойко Петро. Слово на вічну пам'ять професорові Миколі Хомичевському // В кн.: Кожному мила своя сторона. Частина друга. – К., 1998. – С. 18.

SUMMARY

The vital and creative way of Mykolaj Vasilevich Homichevskogo (1897 – 1983), which studied on the humanitarian faculty of the first higher educational establishment in Zhytomyr region is analysed in the

article, it is Zhytomyr State University of I. Franko in present day. The university was opened on October, 16, 1919, under the name Volynskij university of folk education.

Key words: *M.V. Homichevskyj, Borys Ten, biography, poet, composer.*

АННОТАЦІЯ

В статті проаналізовано життєвий і творчий шлях Миколая Васильєвича Хомичевського (1897 - 1983 гг.), який учився на гуманітарному факультеті першого вищого навчального закладу на Житомирщині – нинішнього Житомирського державного університету імені Івана Франка, який був відкритий 16 жовтня 1919 року під назвою Волинський інститут народної освіти.

Ключевые слова: *М.В. Хомичевський, Борис Тен, біографія, поет, композитор.*